

Архітектурна спадщина Острога і Острожчини як об'єкт пам'яткоохорони в міжвоєнну добу

Унікальність архітектурного середовища Острога, як і інших історичних міст Волині, протягом багатьох десятиліть залишається об'єктом зацікавлення багатьох українських та зарубіжних архітектурознавців. Багата архітектурна спадщина міста – свідчення винятково цікавого минулого, далекоглядності і меценатства фундаторів – всупереч історичним обставинам попередніх епох і завдяки піклуванню декількох поколінь небайдужих сучасників (в ретроспективно-історичному розумінні) дозволяє краще зрозуміти і осмислити кожний етап його розвитку.

Відчутний внесок у дослідження та збереження пам'яток архітектури Острога та деяких інших населених пунктів Острожчини було зроблено протягом 20-30-х років минулого століття завдяки дослідницьким зусиллям польських архітектуро- та мистецтвознавців. Як відомо, після територіального входження значної частини історичної Волині до складу Волинського воєводства Другої Речі Посполитої у 1921 році, Острог став прикордонним містом на південно-східній межі польської держави. Значимно, що безпосередня близькість до радянсько-польського кордону не сприяла активній будівельній діяльності в місті; таке розташування на адміністративній карті регіону дещо стримувало й реставраційно-відновлювальні роботи чисельних архітектурних пам'яток. Однак, як засвідчують публікації та документи того періоду, декілька з найцінніших об'єктів не залишились поза увагою державних установ та інших інституцій польської держави, діяльність яких спрямовувалась на охорону культурної спадщини.

Як відомо, функції охорони та збереження рухомих та нерухомих пам'яток минулих століть у Другій Польській Республіці у перші роки відновлення незалежності були покладені на воєводські відділи мистецтв, згодом – на управління окружних консерваторів, а територія усєї держави розділена на консерваторські округи. Вказані органи державної опіки були утворені відповідно до Декрету Регентської ради у 1918 році. Територія Волинського, Люблінського та Поліського воєводств увійшла до складу Люблінського консерваторського округу, який з 1919 року очолив польський архітектор Єжи Сенніцький [1]. Коло його обов'язків було надзвичайно широким: інвентаризація пам'яток і адміністративний нагляд за реставраційними роботами, надання дозволів на ремонт та перебудову нерухомих і рухомих пам'яток, внесення нових цінних об'єктів,

з огляду на їх архітектурно-мистецькі якості, до реєстру, рецензування з цієї ж точки зору новопроєктованих будівель, видача дозволів на вивіз творів мистецтва за кордон і т. і. [2, с. 39]. Завдяки звітам про виконувани роботи, що подавались до Управління Генерального консерватора у Варшаві протягом усього періоду роботи Є. Сенницького на посаді окружного консерватора (до середини 1930 року), можна довідатись про величезний масив історико-архітектурних та натурних досліджень, реалізованих під його керівництвом.

Так, зокрема, протягом січня-червня 1926 року з числа давніх будівель Острога було інвентаризовано Вежу муровану, Вежу на Красній гірці, Татарську браму, музей ім. Кн. Острозьких, Богоявленську церкву, синагогу, фарний костюль Вознесіння Діви Марії [3, а. 83], а також виконано ремонт Вежі мурованої [3, а. 85]. Інвентаризація ставила за мету накопичення матеріалів і укладання історіографії щодо вказаних будівель для наступного внесення їх до національного реєстру нерухомих пам'яток.

У додатках до звіту керівника відділу мистецтв Люблінського воєводства, окружного консерватора Є. Сенницького щодо пам'яткоохоронної діяльності за друге півріччя 1927 року містились короткі історичні довідки про об'єкти, які потребували невідкладних пам'яткоохоронних заходів на момент досліджень і включення до каталогу пам'яток. Зокрема, детальна інформація стосувалась ансамблю колишнього оборонного монастиря францисканців в Межирічі Острозькому, неподалік Острога: „...22. Наріжна башта IV. У чотирьох кутах оборонного муру, що оточує кол. кляштор о.Францисканців в Межирічі Острозькому розташовуються чотири оборонні башти. Збудовані разом з оборонним муром у 1685 році, мають виразно ренесансний характер. Означені №№ I, II, III, IV.

Башта IV розташована у правому тильному куті зі сторони надбрамної дзвіниці, через яку заходять до костюлу. Досить знищена. Мурована з цегли і каменю, восьмигранна в плані, у багатьох місцях без тиньку. Страфіто і рустування дуже ушкоджені, ренесансний аттик майже повністю зруйнований. Стан пам'ятки поганий, потребує якнайшвидшого покращення.

23. Костюль і кляштор о.Францисканців. На обширній обвалованій оборонній площині, оточений мурами з чотирма наріжними баштами і надбрамною дзвіницею, підноситься оточений водами ріки Вілії та її поймою кол. Костюль і оборонний кляштор о.францисканців. Збудований у 1606 році останнім з кн. Острозьких – Януша, каштеляна Краківського, мав чудотворну ікону Найяснішої Діви Марії, коронованої 5 серпня 1779 року Францішком Комарницьким, єпископом Луцьким. У 1685 році був обнесений оборонним муром з бійницями і чотирма наріжними вежами.

У 1753 році останній ординат Острозький, Януш Сангушко, передав Межирич Яну Малаховському, канцлеру в.коронному (Кольбушовська трансація).

Син Яна, Яцек Малаховський, продав М. [Межирич] Тадеушу Чацькому, фундатору Кременецького ліцею, в якого російський суд конфіскував маєток і подарував якомусь Ферзену, російському генералу. У 1802 році М. купив у Ферзена Юзеф Август Ілінський. Його онук Александр Ілінський продав М. Російському уряду.

Після 1883 року костюл замінено на церкву.

Костюл разом з кляштором є одним з рідкісних зразків оборонних святинь на польських землях. Фортифікації, оборонні вежі і деталі кляштору, такі як вхідний портал і деякі віконні обрамлення, зберегли ренесансний характер з багатою орнаментациєю.

Костюл, що має деякі готичні деталі, такі як вікна, в нижній своїй частині, має п'ять куполів на високих мурованих восьмигранних барабанах, освітлених арочними вікнами. Потракування куполів дуже наближене до таких же куполів в близькому Острозі, як і у Володимирі-Волинському, у двох останніх місцевостях увесь зовнішній вигляд обох церков російського походження з II-ї половини XIX століття.

Костюл мурований з цегли і каменю, штукатурений, накритий залізною жерстю походження безсумнівно російського (ст. XIX), має крім згаданих п'яти куполів дві круглі вежі з бійницями, з яких одна накрита жерстю, з другої жерсть знята. Розташування костюлу центральне, сполучення з кляштором безпосереднє, так, що костюл оббудований будинками кляштору.

Интер'єр склепінчастий, в нижніх частинах хрестові [склепіння] (бічні нави і пресвітерія), в центральних куполоподібні. Заслуговує на увагу багатий позолочений іконостас в стилі пізнього ренесансу.

Стан пам'ятки занедбаний, вимагає найшвидшого ремонту.

24. Наріжна башта III. [...] У лівому тильному наріжнику (стоїть обличчям до входу костюлу), погано збережена. Мурована з каменю, частково без тиньку, прикрита сучасним восьмигранним жерстяним дахом. Бійниці частково замуровані. У даний час служить як курник і сарай.

Стан пам'ятки поганий.

25. Наріжна башта I [...] Розташована у правому наріжнику від надбрамної дзвіниці, через яку заходять до костюлу, найкраще збережена. Мурована з цегли і каменю, оштукатурена старанно, поєднана з оборонним муром тягою ренесансного профілю, оздобленою фризом з геометричним візерунком, виконаним в техніці сграфіто. Над тягою нижча частина також восьмибічна, з бійницями. Наріжники акцентовані русту-

ванням. Ця частина завершена тягою і легко профільованим карнизом, оздобленим фризом у вигляді сграфітової плетінки з кіл. Над карнизом ренесансний аттик, фланкована плоскими пілястрами, поєднаними між собою спіралями. В аттику теж розташовані спіралі. Стан пам'ятки занедбаний, вимагає швидкого ремонту.

26. Наріжна башта II. [...] Розташована у лівому наріжнику від надбрамної дзвіниці, порівняно непогано збереглася. Мурована з цегли і каменю, старанно оштукатурена [...] . Атик значно ушкоджений, втрачена штукатурка, спіралі вже майже не помітні, цегляна кладка порушена і застаріла. Стан пам'ятки вимагає якнайшвидшого ремонту.

27. портал кляштору о.францисканців. [...] На увагу заслуговує ренесансний портал, що веде до кляштору. Перекритий півциліндрично, обрамлений доричними канельованими пілястрами, оздоблений в нижній частині ренесансним різьбленим листяним орнаментом. Фриз з тригліфами і слізниками, на 5 метоп, оздоблених трьома голівками ангелів і двома розетами, тимпан скромного контуру (плита і сима), розірваний в центрі. В місці розриву гербовий картуш.

Архівольт і контур вхідного прорізу оздоблений різьбленим стрічково-колистим орнаментом. Трикутники між архівольтом, пілястрами і архітравом заповнені ренесансними пальметами. Матеріал порталу камінь (?). Стан пам'ятки середній.

28. Брама до костьолу і оборонного кляштору о. францисканців. [...] Має риси класицистичні і напевно була перебудована на початку XIX ст. або була збудована наново. Фронт оздоблений двома коринфськими пілястрами. Верхня частина надбрамної дзвіниці увінчана дерев'яним хелмом класицистичної форми, критим бляхою. Стан пам'ятки середній” [4, а. 43-48].

Фіксація стану монастиря здійснювалась для з'ясування кола проблем, які планувалось розглянути на XII-ому загальнопольському з'їзді Ради консерваторів, що відбувся в Луцьку 20-24 вересня 1927 року. На розгляд делегатів – очільників усіх консерваторських округів Другої Речі Посполитої , представників Міністерства релігійних визнань і громадської освіти, керівників Волинського воєводства [3, а. 15], які прибули на Волинь для участі в цьому важливому заході, були винесені актуальні питання розвитку пам'яткоохоронної справи в регіоні. Порядок денний з'їзду передбачав, окрім ознайомлення з архітектурними пам'ятками Луцька і з'ясування їх фізичного стану, виїзні засідання до Острога і Межиріччя Острозького, Кременця і Вишнівця, Дубно. Очевидно, що така організація роботи допомагала фахівцям детальніше ознайомитись з об'єктами безпосередньо на місці, намітити найбільш прийнятні шляхи та ефективні способи рес-

таврації, а також визначити обсяги передбачуваних робіт. За результатами відвідання міста Рада консерваторів прийняла наступні ухвали:

„1. Руїни замку.

a) було би бажано, щоб м. Острог прийняв під свою опіку башти замку, зокрема, Татарську, Красногірську, Гальшки і частину замку, де міститься музей;

b) необхідне виконання дрібного, але термінового ремонту аттику на башті Гальшки, а також дослідження тріщин в будинку музею з імовірним ремонтом;

c) влаштування проходу для пішоходів через замувану тепер браму в Красногірській брамі (Луцькій) вважається можливим;

d) недопустиме проведення розкопок і всіх досліджень на замковій території без дозволу консерваторської влади.

2. Межиріч – д. Костьолі кляштор францисканців.

Зважаючи на велику цінність пам'ятки Р. К. (Рада Консерваторів – О.М.) звертається до окружного консерватора щодо виконання детальних архітектурних фотографій і представлення пану старості кошторису ремонту руїн, що дозволить внести до бюджету сеймику відповідної суми” [3, а. 18].

Протягом першої половини 1928 року, як повідомлялось у звіті відділу мистецтв, були виконані обміри будівель монастиря, окремих архітектурних деталей і виготовлені відповідні креслення тушшю для демонстрації їх на Загальнодержавній виставці у Познані [4, а. 102-103], що присвячувалась 10-літтю відновлення незалежності Польщі і мала розпочати свою роботу у 1929 році. Сам факт включення кляшторного комплексу до переліку об'єктів, які мають найвищу історико-архітектурну цінність поруч з визначними архітектурними ансамблями Любліна, Замосці, Казімежа Дольного та інших визначних пам'яток, розташованих на території Люблінського консерваторського округу, підтверджував його статус стародавньої реліквії, в якій – „образ незалежної Польщі, свідчення стародавності, достоїнства і індивідуального і родинного характеру” польської культури [5, с. 407].

Вочевидь, кошти, які виділялись центральною та місцевою владою на реновацію об'єктів в Острозі, Межирічі та інших історичних населених пунктах Волині, були неспівмірно малими порівняно з масштабами необхідних робіт. На лаконічні згадки про реалізацію запланованого, що опосередковано засвідчують брак коштів, можна натрапити у деяких виданнях міжвоєнної доби. Зокрема, у фундаментальному виданні „Охорона пам'яток мистецтва” зустрічаємо інформацію про консервацію Татарської башти в Острозі [6, с. 335]; а в консерваторській хроніці за

1929-30 роки йдеться про вимогу від органів пам'яткоохорони, скеровану до магістрату міста, щодо виконання планів консервації Вежі мурованої в Острозькому замку [6, с. 352]. Ймовірно, що та ж банальна причина недостатнього фінансування стала на перешкоді виконання зазначеної вимоги, однак, завдяки ентузіазму і щирій зацікавленості волинською архітектурною спадщиною справжнього знавця польського мистецтва і архітектури Юзефа Едварда Дуткевича [1] – керівника відділу мистецтв Волинського воєводського управління протягом 1934-35 років – до наших днів дійшли деякі документи, пов'язані з цією пам'яткою. Протягом короткого періоду роботи на Волині Дуткевич виконав інвентаризацію близько 60 архітектурних пам'яток регіону і уклав відповідні інвентаризаційні картки, серед яких – Вежа мурована, яку консерватор датує 1430 роком і стилістично характеризує як ренесансну, а також Богоявленська церква, датована 1521 роком, у формах якої Дуткевич бачить готичні риси з візантійським впливами [7].

У 1937 році часопис „Бюлетень історії мистецтва і культури” розмістив повідомлення останнього з консерваторів, що опікувався пам'ятками Волинського воєводства у міжвоєнні роки, Збігнева Ревського про зміцнення контрфорсами одного з фасадів давньої острозької ратуші з XVI століття [8, с. 253]. Власне, ця акція виявилась чи не останньою зі здійснених в Острозі за часів Другої Речі Посполитої в контексті збереження давньої історико-архітектурної спадщини.

Наведені вище факти дають можливість констатувати, що протягом 1920-30-х років пам'яткоохоронна діяльність стосовно архітектурних пам'яток Острога і Острожчини, яку можна назвати „періодом намірів”, була зосереджена переважно на фіксаційних та інвентаризаційно-обмірних роботах. Їх обсяги, як і переведення в практичну площину проектно-реставраційних робіт, з об'єктивних причин не відповідали масиву історичної пам'яті регіону, втіленої у значно більшій кількості будівель та архітектурних комплексів. Однак, усі накопичені матеріали є цінним джерелом вивчення досвіду охорони пам'яток Волині на одному з етапів історичного розвитку регіону і підтвердженням неперервності цього процесу.

Література

1. Михайлишин О. Польські консерватори і їх діяльність на Волині в царині охорони архітектурної спадщини / О. Михайлишин // Старий Луцьк: Науково-інформаційний збірник. – Вип. VI. – Луцьк: Терен, 2010. – С.264-273.
2. Żywicki J. Jerzy Siennicki – pierwszy konserwator zabytków w Lublinie / J.Żywicki // Lubelszczyzna. – 1996. – № 2. – S.38-42.
3. Archiwum Państwowe w Lublinie. UWL, Wydział Komunikacyjno-Budowlany, Okręgowa Dyrekcja Robót Publicznych, sygn. 3260.

4. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. 46, оп.1, стр. 3354.
5. Dettloff P. Odbudowa i restauracja zabytków architektury w Polsce w latach 1918-1930 / P.Dettloff. – Kraków: UNIVERSITAS, 2006. – 501 s.
6. Ochrona Zabytków Sztuki. – 1930-31. – Cz. 2.
7. Archiwum fotografii i rysunków pomiarowych. – Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk (Warszawa).
8. Rewski Z. Wołyń. Kronika konserwatorska / Z. Rewski // Biuletyn Historii Sztuki i Kultury. – 1937. – № 2. – S.252-253.

Народове Архівум Цифрове, зйгн. 1-U-4597-1

Острог. Вежа Мурована. Музей ім. Кн. Острозьких.
Фото 1920-30-х років.

Острог. Вежа Мурована. Фото 1928 року.

Острог. Загальний вигляд замку кн. Острозьких і Богоявленської церкви. Фото 1920-30-х років.

Межиріч Острозький. Колишній францисканський кляштор.
Загальний вигляд. Фото 1928 року.

Острог. Вежа на Красній гірці (Луцька, Гальшки).
Фото до 1936 року.

Межиріч Острозький. Колишній францисканський кляштор.
Фрагмент будинку келій і наріжних башт. Фото 1920-30-х років.